

TEMURIYLAR DAVLATI INQIROZGA YUZ TUTISHI

Islomjon Mamadaliyev Akramjon o'g'li

*O'zbekiston Respublikasi Iv Namangan Akademik Litseyi
tarix fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada taixdagi buyuk sarkarda asos slogan davlat Temuriylar davlati va uning parokanda bo'lishi haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *Amir Temur, Movarounnahr, Xuroson, Tug'luq Temur, Toshkent, Chinoz, Ilyoxo'ja, mo'g'ul, A. Navoiy, X. Boyqaro.*

XIV asr o'rtalarida Chingizxon tasarrufidagi yerlar uning vorislari qo'l ostida bo'lsa ham, ular mayda bo'laklarga bo'linib, idora qilinmoqda yedi. O'zaro hokimiyat uchun ichki kurashlar va nizolar natijasida 1348 yilda Sharqiy Turkistonda Chig'atoy avlodidan bo'lgan Tug'luq Temur hukmronligida Mo'g'uliston nomi bilan yangi davlat barpo yetiladi. Tug'luq Temur o'z yerlarini kengaytirish maqsadida Movarounnahrda bir necha bor harbiy yurishlar uyushtirdi. Bu harakatlar Movarounnahr ichidagi barqaror bo'lmagan ijtimoiy-siyosiy vaziyat, boshboshdoqlik tufayli sodir bo'lgandi.

Ana shunday ichki o'zaro urushlar avj olib, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy inqiroz kuchayib borgan davr Amir Temur faoliyati bilan bog'liq. Amir Temur Shahrissabz yaqinidagi Xo'ja Ilg'or qishlog'ida barlos beklikidan bo'lgan Muhammad Tarag'ay oilasida 1336 yil 9 aprelda tavallud topadi. Uning yoshligi Keshda kechadi, harbiy mashq, diniy va dunyoviy bilim o'rganadi. 1360-1361 yillarda Tug'luq Temur qarshiliksiz Movarounnahr yerlariga bostirib kirganida Temurning amakisi Kesh hokimi Hoji barlos Xurosonga qochib ketadi. Yosh Temur amakisi hokim bo'lib turgan yerlarni qo'lda saqlash maqsadida Tug'luq Temur xizmatiga kiradi va uning ishonchini qozonib, Kesh viloyati yerlariga hokimlik qilish uchun yorliq oladi. Temurning bu harakati Movarounnahrda siyosiy tarqoqlik, o'zaro nizolar va boshboshdoqlik hukm surgan davrdagi birdan-bir to'g'ri yo'l yedi. Chunki kelajakda mahalliy hukmdorlarning Mo'g'uliston xoniga qarshi kurashining yuzaga kelishi, shubhasiz yedi. Tug'luq Temur 1361 yilda Movarounnahr yerlarini boshqarishni o'g'li Ilyosxo'jaga topshiradi. Shundan boshlab Amir Temur Tug'luq Temur xizmatidan asta-sekinlik bilan uzoqlashib, Balx hokimi Amir Qozog'onning nabirasi Amir Husayn bilan ittifoq tuzadi. Uni mustahkamlash maqsadida Temur Amir Xusaynning singlisiga ham uylanadi. Muhimi, birgalikda mo'g'ullarga qarshi kurashni ham boshlab yuboradi. U mahalliy hokimiyat uchun bo'lgan janglarning birida, aniqrog'i, Seyistonda turkmanlarga qarshi bo'lgan janglarda o'ng qo'li va oyog'idan yaralanib, bir umrga oqsoq bo'lib qoladi.

1363 yili Tug'luq Temurning vafoti Movarounnahr uchun bo'lgan kurashlarni kuchaytirib yubordi. Lekin mo'g'ul bosqinchilari osonlikcha Movarounnahrni bermasligi ma'lum yedi. Shu munosabat bilan Temur va Amir Husaynning birlashgan kuchlari 1365 yilda Movarounnahrdan haydalgan Ilyosxo'ja qo'shinlariga qarshi

kurash boshlaydilar. Toshkent va Chinoz oralig'ida bo'lgan mashhur «Loy jangi» ittifoqchilar o'rtasidagi kelishmovchilik tufayli mag'lubiyat bilan tugaydi. Ana shu voqeadan so'ng Amir Temur va Amir Husayn o'rtasida ixtilof boshlanadi. «Loy jangi»da g'alaba qilgan Ilyosxo'ja yesa Movarounnahrda harbiy harakatlarini kengaytirdi. Yendi u katta qo'shinlar bilan Samarqandga yurish boshlaydi. Bu paytda Samarqanddagi Mavlonozoda va Abu Bakr Kalaviy boshliq sarbadorlar Ilyosxo'jaga qarshi chiqadilar. Mahalliy aholining vatanparvarlik namunalari ko'rsatib qarshilik ko'rsatganliklari tufayli Samarqandni qamal qilib turgan mo'g'ul qo'shinlari Movarounnahrni butunlay tashlab ketishga majbur bo'ldilar. Samarqandliklarning mo'g'ullar ustidan yerishgan g'alabasi to'g'risidagi xabarni yeshitgan Amir Temur va Amir Husayn Movarounnahrda yo'l olishib, Samarqand yaqinidagi Konigilda sarbadorlar rahbarlari bilan uchrashadilar. Bu uchrashuvda o'zaro kelishmovchilik kelib chiqib, sarbadorlarning rahbarlari hiyla yo'li bilan o'ldiriladi. Movarounnahrda Samarqand taxtini Amir Husayn yegallab, uning hukmronligi o'rnatiladi. Shundan boshlab Temur va Husayn o'rtasidagi munosabat yanada keskinlashadi. Demak, bu vaqtga kelib Movarounnahrda o'zaro urushlarga barham bera oladigan markazlashgan davlat tuzish o'ta zaruriyatga aylangandi. Buni anglagan Amir Temur Amir Husaynga qarshi zimdan kurash olib borib, Balxni qamal qilish paytida o'z ittifoqchisi Xuttalon hokimi Kayxusrav qo'li bilan 1370 yili Husaynni chetlashtiradi. Mana shu davrdan ye'tiboran Amir Temurning Movarounnahrda yakka hukmronlik faoliyati boshlanadi. Bu yesa uning qariyb 35 yillik hukmronligi va ko'plab jahongirlik harbiy yurishlari uchun qulay shart-sharoit yaratadi. Amir Temur o'zini Amir Kuragoniy deb atay boshladi. Chunki, u Amir Husaynning beva xotini Chingizxon avlodidan bo'lgan Saroymulxonimni o'z nikohiga olgan yedi. Keyinchalik unga atab maqbara qurdiradi.

Temur qisqa vaqt ichida Amudaryo bilan Sirdaryo oralig'idagi yerlarni, Farg'ona va Shosh mulklarini o'ziga bo'ysindirdi. 1372-1388 yillar orasida Xorazmga 7 marta harbiy yurish qilib, uni ham o'ziga bo'ysundirdi. Temur Oltin O'rda xoni To'xtamishga qarshi 1389, 1391, 1394-1395 yillarda 3 marta yurish qilib, uni ham yengdi. Oltin O'rda qudrati to'lasincha sindirildi. 1395 yilda Shimoliy Kavkaz hamda Terak daryosi bo'yida Temur va To'xtamish o'rtasida shiddatli jang bo'lib, bu jang Temur g'alabasi bilan tugadi. Bu g'alabalar Temur qo'shinlarining quyi Povolje, Astraxon, Shimoliy Kavkaz, Azov bo'ylariga chiqish uchun keng yo'l ochildi. Temurning Xorazm, Movarounnahr yerlariga va Oltin O'rdaga yurishlari, poytaxtning Keshdan Samarqandga ko'chirilishi O'rta Osiyoda markazlashgan davlatni tashkil qilishga qaratilgan bo'lsa, uning Yeron, Kavkaz, Hindiston, Old va Kichik Osiyoga harbiy yurishlari imperiyani kengaytirish maqsadida amalga oshirilgandi. Temur o'zining uch yillik (1386-1388), besh yillik (1392-1398), yetti yillik (1399-1405) yurishlari davomida Ozarbayjonda jaloyirlar, Sabzavorda sarbadorlar davlatini, Hirotda kurdlar davlatini tugatib, Yeron va Xurosonni o'z tasarrufiga kiritdi. Amir Temur 1398 yilda Hindistonga qilgan harbiy yurishida Dehli shahrini, 1400 yilda Suriyaga qilgan yurishida yesa Halab va Beyrut shaharlarini, 1401 yilda Damashq shahrini yegallaydi.

1402 yilda usmoniylik imperiyasining sultoni Yildirim Boyazidga qarshi yurishida uni mag'lubiyatga uchratadi. Bu g'alaba bilan Temur Yevropaning usmoniylik asoratiga tushishini bir necha o'n yillar orqaga suradi. Temur 1404 yilda Kichik Osiyodan Samarqandga keladi va Xitoyga harbiy yurish taraddudini ko'radi. Aslida Temur yirik sarkarda bo'lib, kuchli hafbiy boshqaruv tizimini yaratadi.

1404 yil qishida Temur 200 minglik qo'shin bilan Xitoy safariga o'tlandi. Ammo Temur qattiq betobligi sababli chegara shahari O'trorda to'xtaydi va shu yerda 1405 yilning 18 fevralida vafot yetadi. Natijada Xitoyni tobe yetish rejasi amalga oshmay qoladi. Amir Temur hayotining so'nggi yillarida o'zining yesdaliklari va tuzuklarini yozib qoldirdi "Temur tuzuklari" da davlat tuzilishining asosiy bo'g'inlari, ularning vazifa, funksiyalari, vazirlarning faoliyatlari, turli hil ijtimoiy guruhlar, tabaqalarga munosabat, qo'shin tuzilishi davlatning moliya va soliq siyosati, mulkiy munosabatlar hamda shu singari dolzarb masalalar, ularni hal yetish yo'llari aniq ifodalangan. Amir Temur davlatni mustahkamlashda qonun-qoidalarining tutgan o'rniga keng ye'tibor berdi. U bu haqda quyidagilarni yozdi: «Davlat ishlarini saltanat qonun - qoidalariga asoslangan holda boshqardim. To'ra va tuzukka tayanib saltanatda o'z martaba va maqomimni mustahkam saqlab turdim». Amir Temur turk-mo'g'ul an'analariga amal qilgan holda o'z davlati hududlarini suyurg'ol (ulus) tariqasida in'om qilish yo'li bilan boshqargan. Temur Movarounnahrda tashqaridagi yerlarni to'rt ulusga bo'lib, farzandlariga in'om yetdi. Bu masalaning ye'tiborli tomoni shundaki, bo'lib berilgan yerlar ichki mustaqillikka yega bo'lsalar-da, lekin amalda markaziy hokimiyatga bo'ysunganlar. Uslar o'rtasida turli nizolar va kelishmovchiliklar bo'lmasligi uchun ularning faoliyatini shaxsan o'zi nazorat qilib turgan. Temur davlat mafkurasining kuchli hokimiyat va tayanch yekanligini tushunib yetganligi bois davlat, saltanat ishlarini yuzaga keltirishda kamchilikka yo'l qo'ymaydigan vazirlarni tanlashga alohida ye'tibor bergan. Amir Temur vazir to'rtta sifatga yega bo'lishi lozim deb hisoblagan: asillik, toza nasllik; aql-farosatlilik; sipohi raiyat ahlidan xabardorlilik; sabr-chidamlilik va tinchliksevarlik.

Amir Temur davlatining mafkurasini ijtimoiy-iqtisodiy hayotni izga solib yo'naltirishdan tashqari siyosiy hayotda ham katta kuchga aylandi. U chet davlatlar bilan aloqani kengroq yo'lga soldi. U davr shart-sharoitlaridan kelib chiqib, tashqi siyosatda qat'iy faol harakat qilib, o'z saltanati dovrug'ini jahon miqyosiga olib chiqq oldi. Amir Temurning Yildirim Boyazid ustidan bo'lgan g'alabasidan so'ng Fransiya, Angliya, Genuya va Vizantiya yerkin aloqalarni, savdogarlar va mol almashishni taklif yetgan. U Yevropa mamlakatlari bilan yaqin qo'shnichilik qilish, savdo karvon yo'llarini rivojlantirish niyati borligini ko'rsatib, o'z davlati shuhratini Yevropaga tarqata oldi. Uning saltanatining dovrug'i bu mamlakatlarga borib yetishi bilan Fransiya, Angliya, Genuya, Vizantiya va Ispaniya kabi davlatlarning qirollari sohibqiron bilan siyosiy, iqtisodiy, savdo aloqalari o'rnatishga intilganlar. Shu bois ular Temur huzuriga muntazam yelchilar yuborib turganlar. Amir Temur davrida diniy ilmlar va dunyoviy fanlar barqaror bo'lgan. U o'z davrining fan va madaniyat homiysi sifatida

ham shuhrat qozondi. Doimo kamsitilgan va ye'tibordan chetda bo'lgan mazhab tarafdorlarini o'z homiyligiga olgan. Darvesh, faqir-miskinlarni o'ziga yaqin tutib, ularni ranjitmaslikni o'zining insoniy burchlaridan biri deb bilgan. Amir Temur vafotidan so'ng uning yirik imperiyasi parchalana boshladi. Temuriy shahzodalarning taxt uchun o'zaro kurashlari qudratli davlatning bo'linishidagi asosiy sabablardan biri yedi. Amir Temur taxtiga valiahd qilib nabirasi Pirmuhammadni qoldirgan bo'lsa-da, yeng katta o'g'li Jahongir Mirzoning farzandi, ko'pgina amirlar va amaldorlar uning hukmronligini tan olmadilar. 1405 yil mart oyida Temurning nabirasi Xalil Sulton o'zboshimchalik bilan Samarqand taxtini yegalladi. Undan tashqari, Xurosonda Shohruh, Balx, G'azna va Qandahorda Pirmuhammad, G'arbiy Yeron va Ozarbayjonda Mirzo Umar va Abubakr Mirzo, Turkiston, Sabron, O'tror, Sayramda Amir Berdibek, O'ratepa va Farg'onada Amir Xudoydod, Xorazmda Idiku o'zlarini hukmdor deb ye'lon qildilar.

Temuriy hukmdorlardan Shohruh (1405-1447), Mirzo Ulug'bek (1409-1449), Sulton Husayn (Boyqaro) (1469-1506), qisman Sulton Abu Said (1451-1469) davrlarida ichki osoyishtalik, ma'rifat va madaniyatga ye'tibor tufayli ilmu-fan va madaniyat yuksalib, Movarounnahr va Xuroson yana Sharqning ma'rifat va madaniyat markazi nomini qaytarib oladi.

Ulug'bek 1449-yilda qatl etilib, oradan bir necha kun o'tgach, Abdullatif taxt da'vogaridan qutulish maqsadida o'z inisi Abdulazizni hamda otasiga sbdiq bo'lgan amirlarni o idirtirib, temuriyiarng Movarounnahrda toj-u taxtini batamom egallab oldi. Mamlakat fuqarolari tomonidan "padarkush" ("ota qotili") deb la'natlangan Abdullatif va uning tarafdorlari taxtda uzoq vaqt o'tirolmadi. Oradan olti yarim oy o'tar-o'tmas Abdullatiga qarshi saroyda fitna uyushtirilib, u o'ldirildi. Uning kallasi tanasidan judo qilinib, Registon maydonida Ulug'bek madrasasining peshtoqiga osib qo'yildi.

Muxolifatchi kuchlar Samarqandda Shohruxning nabirasi Mirzo Abdulloni, Buxoroda Mironshohning nabirasi Abu Saidni hukmdor qilib ko'tarishadi. Oqibatda ular o'rtasida hokimiyat uchun yana kurash boshlanadi.

Movarounnahr va Xurosonda muttasil davom etib turgan o'zaro kurashlar Dashti Qipchoqdagi hukmdorlar uchun juda qo'1 keladi. 1451-yilda Abulxayrxon katta qo'shin bilan Abu Said yordami va ishtirokida Toshkent, Chinos va Jizzax orqali Samarqandga Mirzo Abdulloga qarshi yurish qiladi. Sheroz qishlog'i yaqinida Bulung'ur anhuri yoqasida jang bo'ladi. Muhorabada Mirzo Abdullo yengiladi va jangda halok bo'ladi. Shunday qilib, Abulxayrxonning yordamida Abu Said Samarqandni egallab, Movarounnahrda hokim bo'lib oladi.

Xuroson bu davrda Shohruxning nabirasi Abulqosim Bobur tasarrufida edi. Xurosonda siyosiy tarqoqlik juda avj olib ketadi. Temuriylar davri muarrixlarining yozishicha, bu davrda Xuroson o'n bir bo'lakka ajralib ketadi. Ular o'rtasida urush-talashlar to'xtovsiz davom etardi. 1457-yilda Abulqosim Bobur vafot qilgach, vaziyat yana mushkullashadi. Xurosonda ham, Hirotda ham hokimiyatni da'vo qiluvchilar ko'p

bo`lsa-da, lekin ularning birortasi ham davlatni idora qila oladigan kuchga ega emas edi. Bunday qulay vaziyatdan foydalangan Abu Said 1457-yilda Hirot taxtini egallaydi va saltanatning har ikki qismini birlashtirishga muvaffaq bo`ladi. Biroq viloyat hokimlarining mustaqil hukmronlikka intilishlariga, tarqoqlikka barham bera olmaydi. Ayniqsa uni Abulqosim Bobur vafotidan keyin Xorazmni egallab olgan Umarshayx Mirzo avlodi Sulton Husaynning isyonlari hammadan ko`proq tashvishlantiradi.

1469-yilning erta bahorida Abu Said Ozarbayjon, g`arbiy Eron va Iroqqacha bo`lgan viloyatlarni egallab turgan turkmanlarga qarshi jangda halok bo`ladi. Otasi o`limidan so`ng Abu Saidning vorislari Sulton Husayn bilan to`qnashishga jur'at eta olmay, Movarounnahrqa qaytadilar. 1469-yil 24-martda Sulton Husayn Xurosonning hokimi sifatida tantana bilan Hirotga kirib boradi. Natijada Temuriylar saltanati yana ikki mustaqil qismga: Sulton Husayn hukmronligidagi Xuroson va Abu Said o`g`li Sulton Ahmad hukmronligidagi Movarounnahrqa bo`linib ketadi.

Movarounnahrda Abu Saidning o`g`illari: avval Sulton Ahmad (1469-1494-y.), keyin Sulton Mahmud (1494-1495) va keyinchalik Mahmudning o`g`li Sulton Ali (1498-1501) mustaqil hokimlik qiladi. Biroq Movarounnahrda tarqoqlik yanada avj oladi. Bu vaqtda Movarounnahr o`zaro nizolashayotgan temuriy shahzodalar boshchilik qilib turgan ko`pdan ko`p viloyatlarga bo`linib ketgan edi. Mamlakat, el-yurt boshiga katta tashvishlar tushgan paytlarda sufiylik tariqatining namoyandalaridan biri Xoja Ubaydulloh Ahror musibatlarni daf qilish yo`lida bir necha bor jonbozlik ko`rsatgan edi. 1454-yilda Hirot hokimi Abulqosim Bobur Movarounnahrqa bostirib kirib, Samarqandni qamalga olganida Xoja Ubaydulloh Ahror mojaroga qafiyan aralashib, raqiblarni yarashishga majbur etadi. Uning el-yurt tinchligi yo`lida ko`rsatgan vatanparvarligi va jonbozligi shubhasiz hukmron tabaqalarning maqsad va manfaatlari bilan chambarchas birikkan bo`lsa-da, ammo u o`z obro`yi bilan o`zaro urushning oldini olib, mamlakatni navbatdagi vayronagarchilikdan xalos etgan edi.

Sulton Husayn Boyqaro Amudaryoning janubidagi yerlarga hukmron bo`lib, u o`z tasarrufida Xuroson, Xorazm hamda Sharqiy va Shimoliy Eron viloyatlarini birlashtirgan eai. u qanyo 4U yii nuKm surgan temuriylarning so`nggi yirik hukmdori bo`lib, uning davrida shahzoda va amirlarning boshboshdoqligiga qaramay, mamlakatning xo`jalik va madaniy hayoti yuksaldi. Xurosonning obod etilishida, ravnaq topishida zamonasining tadbirkor va dono hukmdori Sulton Husayn bilan bir qatorda buyuk adib va davlat arbobi Alisher Navoiyning ham xizmati nihoyatda katta bo`ldi. Alisher Navoiy 1441-yilda Hirotida dunyoga kelgan. Uning otabobosi temuriylar saroyida xizmat qilgan. Sulton Husayn bilan Alisher bir maktabda o`qiganlar. Ular bolalik chog`laridayoq Xuroson hukmdori Abulqosim Bobur xizmatida bo`lganlar. Uning vafotidan so`ng 12 yil davomida boshqa-boshqa shaharlarda yashaganlar. Husayn bu davrda avval Xorazmda, so`ngra Xurosonning Hirot, Obivard, Niso, Mashhad va boshqa viloyatlarida darbadarlikda yurib, kuch to`plab Abu Saidga qarshi isyonlar ko`taradi. Alisher Navoiy bu yillarda Mashhad va Hirotida o`qiydi. o`sha paytlardayoq u shoirlik iste`dodi tufayli katta shuhrat qozongan edi. Yoshlikdan Sulton

Husayn bilan yaqin bo'lgan Alisher o'ziga nisbatan Abu Saidda adovat kayfiyatini sezib qolgach, Samarqandga ko'chib borib, ma'lum vaqt u yerda yashashga majbur bo'ladi. Samarqandda u ilm-fan va she'riyat bilan mashg'ul bo'ladi. Bu yerda u mashhur olim, falsafa, mantiq, huquq, arab tili, adabiyot va she'riyatning o'tkir bilimdoni Fazlulloh Abullays Samarqandiydan saboqlar oladi. 1469-yilda Sulton Husayn Hiroti egallagach, Navoiyni o'z huzuriga taklif etadi. Alisherni u dastlab muhrdorlik lavozimiga, keyinroq esa vazir qilib tayin etadi.

Sulton Husayn hukmronligi davrida Alisher Navoiy mamlakatda mustahkam markazlashgan saltanat vujudga kelishi, viloyatlar sug'orilib obod etilishi, qishloqlarda dehqonchilik, shaharlarda hunarmandchilik va savdoning kengayib taraqqiy qilishi yo'lida xizmat ko'rsatdi. Alisher Navoiy adabiyot, san'at va ilm-ma'rifatning ravnaqi, aholining tinch va osoyishta istiqomat qilishi tarafdori edi. Lekin Sulton Husayn davlati Alisher kutganicha bo'lib chiqmaydi. Suyurg'ol tartibiga asoslangan bu davlatda, bir tomondan, viloyat hukmdorlari, hatto toju taxt valiahdlari Badiuzzamon va Muzaffar Husayn Mirzo isyonlari yuz beradi. Ikkinchi tomondan, zulm oqibatida Hirot va uning viloyatlarida xalq qo'zg'olonlari ko'tariladi. Uchinchidan, o'z manfaatlarini ko'zlagan ochko'z saroy ma'murlari fitna va fasodni avj oldirib, uning botqog'iga Sulton Husaynni ham botiradilar. Bunday ahvol, shubhasiz, bosh vazirlik vazifasida turgan dono Navoiyning saroydan, hatto poytaxtdan uzoqlashishiga olib keladi.

Shunday qilib, XV asrning ikkinchi yarmidagi beqaror siyosiy vaziyat tufayli Temuriylar saltanati inqirozga yuz tutdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqolol va taraqqiyot yo'li. T., «O'zbekiston», 1992.
- 2.Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqolol, iqtisod, siyosat, mafkura. T., «O'zbekiston», 1996.
3. Amir Temur Ko'ragoni. Zafar yo'li. T., «Nur», 1992.
- 4.Amir Temur o'g'itlari. T., «Navro'z», 1992.
- 5.Axmedov A. Ulug'bek Muhammad Tarag'ay. T., 1994.
- 6.Axmedov B. Sohibqiron Temur (hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati). T., 1996.
- 7.Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. Ikki jildlik. T., «Mexnat», 1992.